

Проблеми українського національного виховання : збірник наукових праць / за ред.
Н.Скотної, М.Чепіль. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім.І.Франка, 2013. – С.261-272.

Демченко Олена Петрівна,

канд. пед. наук., доцент кафедри загальної і соціальної педагогіки та психології

Глухівського національного педагогічного університету

імені Олександра Довженка

СВЯТО ЯК ФОРМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті показано, що в науковому дискурсі проблема використання свята як форми національного виховання розкрита недостатньо як на теоретичному, так на методичному рівні. Розкрито специфіку свята як однієї з форм виховання, його значення в процесі розв'язання завдань національного виховання молодших школярів, технологічні особливості його організації як колективної творчої справи.

Ключові слова: національне виховання, форма виховання, свято, технологія колективного творчого виховання, колективна творча справа.

Демченко Елена Петровна

Праздник как форма национального воспитания младших школьников: технологический аспект

В статье показано, что в научном дискурсе проблема использования праздники как формы национального воспитания раскрыта недостаточно как на теоретическом, так на методическом уровне. Раскрыта специфика праздники как одной из форм воспитания, его значение в процессе решения задач национального воспитания младших школьников, технологические особенности его организации как коллективной творческой дела.

Ключевые слова: национальное воспитание, форма воспитания, праздник, технология коллективного творческого воспитания, коллективное творческое дело.

Demchenko Elena Petrovna

Holiday as a form of national education for junior schoolchildren: a technological aspect

In the article it is shown that in the scientific discourse the problem of using holidays as a form of national education has not been revealed sufficiently both on the theoretical and methodological level. The specifics of holidays as one of the forms of education, its importance in the process of solving the problems of national education of younger schoolchildren, technological features of its organization as a collective creative work are revealed.

Key words: national education, a form of education, holiday, technology collective creative education, collective creative thing.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі становлення національної системи освіти все більшої актуальності набуває вимога забезпечення в професійній діяльності вчителя початкових класів пріоритетності виховних функцій перед дидактичними. Аналіз головних освітянських документів засвідчує, що сучасна школа не повинна бути суто навчальним закладом («школою учіння»), де відбувається насамперед формування знаючої, ерудованої особистості, яка володіє системою знань, умінь і навичок. Вона має стати «школою виховання» відповідно до мети освіти, яка передбачає «всебічний розвиток та творчу самореалізацію кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства...». Національне й громадянське виховання визначені як «головні пріоритети й органічні компоненти розвитку освіти» [1, с. 4].

Сучасні вітчизняні дослідники (А.Богущ, О.Вишневський, В.Гнатюк, В.Демчук, В.Кузь, Ю.Руденко, М.Стельмахович, П.Щербань та ін.) переконливо доводять, що виховання має здійснюватися на національних засадах, українській автентичності; передбачати формування громадянина, патріота, національно свідомої особистості; розвивати ментальні риси українця. На думку О.Вишневського, виховання підростаючих поколінь повинно спрямовуватися «на реалізацію нового соціального замовлення, яке впливає з національно-демократичних орієнтирів і прогнозів сучасного українського суспільства» [2, с. 9].

Під час розв'язання завдань національного виховання перед учителями початкових класів постає проблема оптимального вибору форми роботи, яка буде адекватною його меті й змісту, забезпечуватиме високу результативність, урахуватиме вікові та індивідуальні особливості молодших школярів, створюватиме умови для підготовки конкурентоздатної особистості до життя в умовах незалежної держави. Шукаючи ефективні форми національного виховання, педагогам слід звернути увагу на свято, яке має великий розвивально-виховний потенціал.

Не дивлячись на те, що свято як масова форма виховної роботи активно використовувалась у радянській школі, воно не втрачає своєї актуальності й на сучасному етапі становлення системи національного виховання. Однак необхідно вдосконалювати його підготовку, уникати формалізму й шаблонності, забезпечувати технологічність його організації, наповнювати новим змістом відповідно до соціокультурних умов, мети національного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Студіювання інформаційних джерел показує, що свято є об'єктом наукових розвідок у декількох напрямках: як елемент культури та світогляду українців (В.Борисенко, О.Воропай, Т.Гаєвська, К.Сосенко, В.Скурагівський та ін.); як феномен, що має соціальну природу (С.Безклубенко, В.Бодак, Д.Ентіс та ін.); як культурно-видовищне дійство й форма дозвілленої роботи, що потребує сценарно-режисерської розробки (С.Деркач, В.Зайцев, В.Матушенко, Ю.Перенчук та ін.); як одна з форм у системі позакласної виховної роботи (Б.Вульф, О.Дубасенюк, І.Іванов, В.Караковський, М.Красовицький, Т.Сущенко, Н.Яременко та ін.).

Дослідження педагогічного аспекту проведення свята показує, що його активно використовували у виховній практиці школи та позашкільних закладів відомі педагоги різних часів. Так, часто організовував свято В.Сухомлинський [3] у системі виховної роботи Павлівської школи, розв'язуючи завдання в декількох взаємопов'язаних виховних площинах. Будь-яке свято, проведене педагогом мало комплексний характер, створювало умови для збагачення духовного світу школярів, їхнього творчого розвитку тощо. Зустрічаємо в його доробку низку свят народознавчого змісту (свято врожаю, свято першого хліба, свято квітів, свято жайворонка тощо). Педагог започаткував декілька сезонних свят квітів: *весняне свято* конвалій, тюльпанів і бузку, під час якого діти йшли до лісу й у бузковий квітник, милувалися квітами, прагнучи знайти неповторне поєднання відтінків; *свято троянд*, яке передбачало творення краси, висаджування квітів на присадибній ділянці, догляд за ними; *літнє свято* польових квітів, яке розпочиналося в ранні години в полі, коли квіти особливо красиві; *осіннє свято хризантем*, яке мало на меті прощання з літом тощо.

Аналіз «Основних орієнтирів виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [4] показує, що в процесі виховання молодших школярів святу відводиться вагоме місце, оскільки серед запропонованих у цьому документі форм виховання приблизно 30% складають свята. Вивчення орієнтовної тематики свят свідчить про те, що виховна робота з школярами різних вікових груп спрямовується до національних джерел. Учителям початкових класів рекомендується проведення у вихованні молодших школярів низки народознавчих свят: «Музичний фольклор рідного краю», «Народні звичаї», «Бабусина скриня», «Козацькі забави», «Традиції та реліквії моєї родини», «Природа в загадках, прислів'ях, приказках та віршах» тощо.

Попри висвітлення проблематики свята на культурологічному, соціологічному рівнях, необхідно зазначити, що в педагогіці допоки відсутні системні дослідження теорії та методики проведення різних форм роботи, в тому числі й свята, з урахуванням наряду національного виховання та вікових особливостей школярів. Аналіз сучасних посібників з педагогіки, теорії та методики виховання дає підставу зробити висновок, що лише в окремих

включено тему «Форми організації виховання». Як правило, сутність конкретних форм виховної роботи розкрито поверхово, в загальних рисах подано їхню характеристику. В методиці виховної роботи немає чіткого алгоритму організації різних видів свят у вимірах сучасних виховних технологій. Лише в деяких науково-методичних виданнях [5-7] автори подають не тільки готові сценарії, а й методичні рекомендації щодо проведення шкільних свят.

Формулювання цілей статті. Аналітичний огляд інформаційних джерел дозволяє стверджувати, що в науковому дискурсі проблема використання свята як форми національного виховання розкрита недостатньо як на теоретичному, так на методичному рівні. Зважаючи на це, в межах статті покажемо специфіку свята як однієї з форм виховання молодших школярів, доцільність його використання в процесі розв'язання завдань національного виховання, розкриємо технологічні особливості його організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукового фонду показує, що термін «свято» має декілька значень. У тлумачному словнику української мови подається пряме («день або дні, коли урочисто відзначають видатні події, знаменні дати; відзначуваний звичаєм або церквою день на честь якої-небудь події чи святого; торжество, влаштоване з якої-небудь нагоди; важлива, радісна, приємна подія, а також день, коли вона сталася») й переносне («бурхливий вияв, буяння чого-небудь; почуття приємності, радості, піднесення») значення цього слова [8].

Традиційне розуміння свята пов'язується з відпочинком, проведенням дозвілля, вільним часом, коли відзначається певна подія, що супроводжується урочистим ритуалом, символічною дією. Свято влаштовується з певної нагоди, часто в основі його покладено відзначення традиції, події в житті народу, колективу чи конкретної історичної особи; проведення релігійних народних звичаїв та обрядів тощо. Характерними особливостями свята є піднесеність, урочисто-радісний і веселий настрій, емоційні переживання.

Проводячи культурологічні наукові розвідки, О.Ліманська розмежовує поняття «свято», «календарне свято», «обряд» й стверджує, що в сучасній українській мові термін «свято» вже не має безпосереднього зв'язку з сакральним і частіше стосується дня, або днів урочистого відзначення вузлових подій і знаменних дат. На думку дослідниці, *свято* – «соціально значуща, донесена традицією або встановлена подія, що має розгалужене художнє оформлення і пробуджує емоційні переживання учасників для підтвердження її ціннісно-ідеологічного значення в суспільстві». *Календарне свято* обов'язково включене в календарно-господарський цикл [9, с.8].

Функції свята як соціально-культурного явища полягають у тому, що воно відіграє велику роль у збереженні та передачі від покоління до покоління соціально значущої

інформації стосовно головних ціннісних орієнтацій і норм поведінки; створює умови для соціалізації особистості через включення її в святкові церемонії та обряди.

З педагогічної точки зору, *свято* – одна зі складних, комплексних форм виховної роботи з молодшими школярами, яка передбачає організацію творчої діяльності та дозвілля учнів протягом тривалого часу, що включає його колективну підготовку й проведення. На думку Н.Яременко [6], завдяки своєму інтегративному характерові, включенню дітей у різнобічну діяльність, свято має великий *розвивально-виховний* потенціал, створює умови для реалізації *соціальної, пізнавальної, виховної, компенсаційної, комунікативної* функцій.

Свято для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, як правило, проводиться в першій половині дня, а тому часто позначається терміном «ранок». З поняттям «вечір» асоціюється свято для старшокласників і дорослих людей, оскільки воно організовується переважно у вечірній час. Назві «бал» відповідає святкова форма роботи, яка супроводжується музикою та класичним танцем (осінній бал, новорічний бал-маскарад, випускний бал тощо). Залежно від виховних завдань і своєрідності змісту шкільні свята поділяють на такі основні групи: *суспільно-гуманістичні, трудові, спортивні, художньо-творчі, народознавчі* [6].

Свято як форма виховання характеризується низкою *особливостей*:

- поєднання педагогічно керованого дозвілля учнів, освоєння ними традицій і звичаїв з різнобічним вихованням дітей;
- забезпечення непрямого впливу на особистість через спеціально створені умови, атмосферу, емоційність проведення свята;
- використання комплексу методів виховання, які забезпечують формування ціннісних орієнтацій і загальної культури, всебічний розвиток особистості;
- використання засобів, які акумулюють різні види мистецтв (музику, пісню, танець, поетичне слово, народне мистецтво тощо) та передбачають їх інтеграцію;
- включення дітей у спільні з колективом дії, які базуються на співпереживанні, емоційній єдності;
- створення можливостей для самовираження, самореалізації, розвитку творчих здібностей учнів.

Досить ефективними в системі національного виховання є народознавчі свята, які організовуються на основі традицій і звичаїв українського народу. *Метою* цих свят є стимулювання й організація творчої діяльності учнів, пов'язаної з освоєнням духовної культури народу, історії, національної ментальності, формування на цій основі національного свідомості дітей й створення умов для всебічного розвитку особистості, її самореалізації.

Проводячи народознавчі свята, педагоги мають можливість реалізувати низку виховних завдань, використовуючи ідею, сюжет свята, художньо-емоційні засоби. Серед *завдань* народознавчих свят виділимо:

- ознайомлення дітей з історією українського народу, його побутом, працею, традиціями, обрядами, віруваннями тощо;
- поглиблення національно-патріотичних почуттів, формування почуття любові до рідного краю, його природи; поваги до національних традицій, української мови;
- засвоєння моральних і духовних цінностей, закладених в українській культурі;
- розвиток позитивних емоцій, оптимістичного настрою й світосприймання, формування переконань, світогляду учнів;
- усвідомлення причетності до минулого, теперішнього України; зміцнення почуття відповідальності за майбутнє держави та українського народу, за власну долю.

Народознавчі свята можна проводити як театралізовані, конкурсні, сезонні свята, ярмарки, вечорниці тощо. В системі позакласної роботи з молодшими школярами великий розвивально-виховний потенціал мають свята *за народним календарем* (сезонні свята). Народний календар зберігає багатовікову історію України, її невичерпні традиції, які віддзеркалюють у собі характерний для українського народу взаємозв'язок працьовитості та духовності. Народний календар включає систему історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, інших урочистостей, які в певній послідовності відзначаються протягом року. Народний календар, на думку М.Стельмаховича [10], виховує дітей і молодь шляхом залучення їх до сезонних робіт, звичаїв, символів, свят та обрядів українського року.

Свята народознавчої тематики найкраще проводити в дні, що збігаються з народним календарем. Доречно в багатьох випадках організації свят з української народної обрядовості не обмежувати одним днем, а використовувати комплекс святкових дій, який буде тривати декілька днів. Це створить сприятливі умови для посилення переживань дітей, повторного відчуття святковості події, її важливості в житті дітей і дорослих.

Розв'язання завдань національного виховання під час організації свята забезпечується використанням *народно-педагогічних засобів* (народних традицій, фольклору, народного мистецтва, народних ігор, народних алегоричних персонажів тощо), створенням святкового настрою, художнім оформленням свята, пошуком нестандартного сценарно-режисерського рішення святкового дійства.

Характерною ознакою народознавчих свят є те, що їх проведення супроводжується *обрядами, ритуальними діями*. Використання ритуальної дії пов'язано з календарними святами (зустріч весни, прихід літа, проводи зими тощо); виконанням певних обрядових дій трудового циклу (оранка першої борозни, закінчення жнив, вигін худоби на поле тощо).

Особливістю проведення народознавчих свят є широке використання *народних ігор*. Це можуть бути рухливі хороводні ігри, які супроводжуються пісенним текстом; ігри-драматизації та театралізації тощо.

Як зазначається в «Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [4], висока результативність національного виховання може бути забезпечена через упровадження сучасних виховних технологій. Серед основних елементів виховної технології виділено й форми виховання. Тому важливо, щоб свято організовувалося технологічно, наприклад, як колективна творча справа. Обґрунтовуючи специфіку виховної роботи з молодшими школярами, І.Трухін, О.Шпак [11] доводять доцільність організації форм виховання з дітьми цієї вікової категорії як КТС. Ця технологія, на думку вчених, має ряд безперечних достоїнств, створює умови для розвитку дитячої ініціативи, можливості імпровізації, створює ситуацію змагальності.

Узявши за основу технологію колективного творчого виховання [12], методичні рекомендації щодо проведення свята [5-7], виділимо таку *послідовність* його організації:

➤ Етап колективного планування й створення проекту (сценарію) свята включає:

- Визначення теми, мети, ідеї проведення свята.
- Вибір виду свята (календарне свято, театралізоване дійство тощо).
- Створення сценарію свята, який передбачає:
 - поєднання в змісті свята пізнавального, прикладного, художнього і психолого-педагогічного аспектів;
 - переплетення документальності й художньої образності;
 - визначення ідеї, головної сюжетної лінії свята, навколо якої буде розгортатися сценарний хід, визначатися ведучі, художні номери, ігри тощо;
 - використання в основі сюжету документальних або спеціально продуманих подій, введення відповідних образів, реальних чи вигаданих ведучих, героїв, дійових осіб;
 - дотримання законів драматургії, визначення сценарного ходу, послідовне викладення окремих елементів дійства, в яких розкривається тема, показуються переходи від однієї до іншої частини; літературно-драматична розробка матеріалу;
 - забезпечення активного характеру свята, передбачення дійства: плетіння вінків, колядування чи щедрування, ігрове дійство, карнавал тощо;
 - добір художньо-педагогічних засобів, які забезпечать емоційну насиченість і переживання, урочистість, піднесений настрій і веселощі, єднання загального й особистого;
 - використання національної (державної чи народної) та спеціально створеної (факел, «серце» тощо) символіки.

Робота над створенням сценарію є колективною творчістю, до якої необхідно залучати вихованців, при потребі, – батьків, колег. Організація свята за технологією колективного творчого виховання унеможливорює механічне використання розроблених кимось сценаріїв. На початковому етапі його створення доречно опрацювати різні літературні джерела, сценарії свят аналогічної тематики для того, щоб, з одного боку, знайти й творчо використати необхідний матеріал, а з другого – уникнути калькування. Багато свят є традиційними й проводяться щорічно, але щоразу потрібно вносити зміни в попередній сценарій або повністю його оновлювати. Необхідно відмовлятися від традиційного підходу до створення сценарію свята за спрощеною схемою «вірш – пісня (танець)», за якою не передбачалося продумування сценарного ходу, літературно-драматичної розробки свята.

Методичні рекомендації та алгоритм створення сценарію свята пропонує Н.Яременко [6].

➤ Підготовка свята згідно розробленого сценарію, до якої необхідно залучати максимально можливу кількість вихованців. Підготовка включає такі важливі моменти:

- Створення ради справи, об'єднання дітей у творчі групи, розподіл доручень і ролей.
- Організація творчої діяльності учнів з підготовки свята в групах, здійснення періодичного контролю й аналізу проведеної дітьми підготовчої роботи.

- Аналіз ресурсів часу проведення колективної творчої справи та матеріальних ресурсів, вирішення фінансово-економічних питань (виготовлення чи придбання костюмів, ігрового реквізиту, подарунків, квітів тощо).

- Підготовка ведучих свята, які визначаються залежно від теми й особливостей сценарію свята. Доречно, коли ведучі будуть органічно вплітатися в контекст свята, будуть оригінальними (історичні герої, казкові чи вигадані персонажі тощо). Слід уникати традиційного підходу до вибору ведучих, коли ведення свята доручають просто першому й другому ведучому, або учневі та учениці, або хлопчикові та дівчинці.

- Підготовка художніх номерів, ігор, розваг, відпрацювання епізодів свята, проведення необхідної кількості репетицій та генеральної репетиції.

- Оформлення сцени, зали та інших приміщень; забезпечення звукового й музичного супроводу свята.

- Запрошення гостей, глядачів.

➤ Проведення свята відповідно до розробленого сценарію. Святкове дійство для молодших школярів може тривати близько 45-60 хв., але воно має бути динамічним, щоб постійно зосереджувати увагу глядачів і учасників, підтримувати урочистий настрій та емоційну піднесеність. Під час проведення свята необхідно дотримуватися структурних етапів, які попередньо мають бути прописані в сценарії.

- *Експозиція* – вступна, вихідна частина сценарію, яку доречно розпочинати з пісні,

танцю, музики, урочистих слів ведучих, віршів, палких привітань тощо. На початку свята ведучі також коротко повідомляють про подію, традицію, дату, з приводу яких проводиться торжество. В цій частині свята з перших хвилин потрібно створити піднесений емоційний настрій аудиторії, відчуття урочистості.

– *Зав'язка* – подія, яка дає поштовх для розвитку всіх наступних епізодів. Це може бути сценка, діалог героїв, монолог, показ слайдів і коментар, кінофрагмент, уривок з літературного твору тощо.

Експозиція і зав'язка мають бути чіткими та лаконічними. Вони несуть велике психологічне навантаження, оскільки «збирають» увагу глядача, готують до сприйняття дії, налаштовують на емоційний тон свята.

– *Основна дія* (розвиток дії) складається з низки взаємопов'язаних і взаємозумовлених епізодів (сценок, читання віршів, діалогів між ведучими чи учасниками, художніх номерів, привітань, проведення ігор тощо), завдяки яким розгортається сценарний хід. Кожен з них має свою логіку, свою внутрішню композицію, через яку «червоною ниткою» проходять ідея та тема сценарію.

Ланцюг епізодів об'єднуються в струнку композицію сценарним ходом. Організатори повинні знати декілька варіантів сценарних ходів. Наприклад, хронікально-історичний хід означає, що в його основі покладено хроніку подій, їх історичну відповідність. Персоніфікований хід передбачає наявність в основі сценарію образу, через призму якого будується дійство, навколо якого розвертаються події (Тарас Бульба, Гетьман, Господар, Зима, Мати, Батьківщина тощо).

– *Заклучна частина свята* – це кульмінація та фінал, які є найяскравішими за своїм емоційним навантаженням фрагментами свята (зустріч друзів, загибель головного героя, покаяння, вручення подарунків, клятва тощо). Це дуже важлива складова композиції, її відсутність чи «змазаність» породжують відчуття незавершеності всього свята. Фінал несе в собі особливе навантаження, бо є найбільш зручним моментом для максимального вияву активності учасників свята. Можливі варіанти фіналу: об'єднаний виступ на сцені всіх учасників, загальне виконання фінальної пісні, прийняття листа, звернення, посвята, клятва тощо.

➤ Етап колективного аналізу спільної діяльності, оцінки її змістовності, результативності, активності дітей (рефлексія). Насамперед педагог має об'єктивно проаналізувати хід підготовки й проведення свята, активність і внесок кожного вихованця на різних етапах його організації. Також важливо стимулювати учнів висловлювати думки щодо своєї участі в проведенні свята, активності товаришів; давати пропозиції щодо подальшої творчої діяльності членів колективу.

Висновки і перспективні напрями дослідження. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що для розв'язання оновлених завдань національного виховання молодших школярів необхідно добирати методичний інструментарій, оптимально поєднувати форми й методи виховної роботи. Однією з ефективних форм національного виховання є свято, яке має комплексний характер, створює умови для всебічного розвитку кожної особистості, її творчої самореалізації. Результативність використання свят у виховній роботі з молодшими школярами буде досягатися за умови дотримання вимог технології колективного творчого виховання. Перспективним напрямом для подальших наукових розвідок є технологічна розробка різних видів свят залежно від напрямку виховання молодших школярів.

Список використаних джерел

1. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті [Текст] // Дошкільне виховання. – 2002. – №7. – С.4-9.
2. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки [Текст] : навчальний посібник / О.Вишневський. – 3-тє вид., доопрац. і доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
3. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям [Текст] // Вибрані твори : в 5т. / В.О.Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – Т.3. – С. 7-282.
4. Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/.
5. Кацинська Л.Л. Виховний процес у сучасній школі [Текст] / Л.Л. Кацинська. – Рівне, 1997. – 154 с.
6. Класному керівнику : як організувати й провести свято [Текст] / упоряд. Л.Шелестова, Н.Чиренко. – К. : Шкільний світ, 2009. – 126 с.
7. Режисура шкільних свят [Текст] / упор. М.Голубенко, О.Шатохіна. – К. : Шкільний світ, 2009. – 128 с.
8. Глумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eslovnyk.com/свято>.
9. Ліманська О.В. Календарне свято як складова української обрядової культури (на матеріалі Слобожанщини) [Текст] : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури (мистецтвознавство)» ; Київський національний університет культури і мистецтв / О.В.Ліманська. – К., 2008. – 20 с.
10. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка [Текст] / М.Г.Стельмахович. – К. : Знання, 1985. – 327 с.

11. Трухін І.О. Основи шкільного виховання [Текст] : навчальний посібник / І.О.Трухін, О.Т.Шпак. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
12. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел [Текст] / И.П.Иванов. – М., 1989. – 208 с.